

BÁRÓ
RADVÁNSZKY BÉLA
EMLÉKEZETE

IRTA

R. KISS ISTVÁN

BUDAPEST

1907

M. Nováček

BÁRÓ
RADVÁNSZKY BÉLA
EMLÉKEZETE

IRTA

R. KISS ISTVÁN

BUDAPEST

1907

E 157/14

(Különnyomat a «Turul» 1906. évi IV. füzetéből)

Midőn arról a férfuról kell írnom, a kit alkalmam volt alaposan megismerni és több évi ismeretség alapján szívjóságát és nemességét napról-napra jobban bámulni, multunk, tudományos életünk és általában minden szép és jó iránt való lelkesedéséből lelkesedést meríteni, tőle naponként tanulni és a kinek emlékéhez a szeretetnek és hálának annyi szála köt: nem szólalok meg azzal a szokott frázissal, hogy elfojtok minden érzelmet és az igazság részvétlen, tárgyilagos rideg hangján igyekezem írni, mert az én igazságom azt kívánja, hogy emléket oly szeretettel elevenítsem fel, a mint szívemben él; nem mondom, hogy kritikát gyakorlok fölötte, most, a mikor róla emlékezem, mert a bámulat és szeretet, a mely hozzákötött, szigoru kritika alapján keletkezett és maradt meg; de határozottan ígérem, hogy az igazság kutatóját legjobb meggyőződéseim szerint, oly igazán mutatom be az igazság kutatóinak, a mint emléke lelkemben él és a mint az az ő igazságérzetének is megfelelné.

Midőn arról a férfuról kell írnom, a kit alkalmam volt alaposan megismerni és több évi ismeretség alapján szívjóságát és nemességét napról-napra jobban bámulni, multunk, tudományos életünk és általában minden szép és jó iránt való lelkesedéséből lelkesedést meríteni, tőle naponként tanulni és a kinek emlékéhez a szeretetnek és hálának annyi szála köt: nem szólalok meg azzal a szokott frázissal, hogy elfojtok minden érzelmet és az igazság részvétlen, tárgyilagos rideg hangján igyekezem írni, mert az én igazságom azt kívánja, hogy emléket oly szeretettel elevenítsem fel, a mint szívemben él; nem mondom, hogy kritikát gyakorlok fölötte, most, a mikor róla emlékezem, mert a bámulat és szeretet, a mely hozzákötött, szigoru kritika alapján keletkezett és maradt meg; de határozottan ígérem, hogy az igazság kutatóját legjobb meggyőződéseim szerint, oly igazán mutatom be az igazság kutatóinak, a mint emléke lelkemben él és a mint az az ő igazságérzetének is megfelelné.

Ismertetem röviden életét, úgy a mint részben elbeszéléseiből ismerem, részben előttem lefolyt; ismertetem irodalmi munkásságát úgy, a mint megjelent munkái elfogulatlan tanulmányozása után arról képet alkoték, irodalmi terveit, a mint azokat nekem előadta, kéziratban maradt munkáit, a mint azokat többszöri bepillantás után megismerhettem; ismertetem egyéniségét, jellemét, kiterjeszkedve oly apróságokra is, a melyek talán ma sem érdektelenek, de a jövőben határozott fényt vetnek arra, hogy milyen volt és hogyan élt az a magyar főúr, a ki az ősök életéről oly szeretettel irt.

Báró Radvánszky Béla 1849 márczius hó 1-én született Sajókazán. Atyja Albert, anyja Bárcazy Karolina. Atyját már nyolcz éves korában elveszítette és így szerető anyja gondjai alatt nőtt fel, a kitől a szivjóságát és nőiesen gyöngéd, finom lelkületet örökölte. Bátyjával, Gézával együtt úgy az elemi osztályokat, mint a gimnázium négy alsó osztályát anyja és nevelői felügyelete alatt magánuton végezte, a rimaszombati gimnázium tanári kara előtt tevén le a vizsgákat, az V—VI. osztályt a budapesti ág. ev., a többit pedig az ev. ref. gymnasiumban fejezte be, a hol kiválóbb és reá nagyobb hatást gyakorló tanárai voltak: Thaly Kálmán, Gönczi Pál, Gyulai Pál, Géresi Kálmán és Molnár Aladár.

Az érettségi letétele után kiváló nagybátyja,

Radvánszky Antal befolyására a budapesti tudomány-egyetem jogi karára iratkozott be, a melynek elvégzése után többször tett utazást Németországban, Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban.

Bár még gyermekkorában az irodalommal, később pedig a történelemmel alaposan, cél-tudatosan foglalkozott és az volt titkos óhajtása, terve, hogy munkásságával már 30 éves korában az akadémiai tagságot elnyerje, bátyja befolyására egy évvel azután, hogy irodalmi munkássága elismeréséül a Történelmi Társulat választmányi taggá választotta, 1875-ben a korponai, később pedig a szliácsi kerületben képviselői mandátumot vállalt; de azért folytatta irodalmi működését, a melynek jutalmául a Magyar Tudományos Akadémia 1879 május 22-én levelező tagjává választotta és ugyanazon évben az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat választmányi taggá. Akadémiai székét az 1882. évben *Régi magyar ékszerek* című tanulmányával foglalta el.

Képviselői állását nagybátyja halála után 1882-ben a Zólyom vármegyei főispánsággal cserélte fel, a mely méltóságot tíz évig viselte. 1883-ik év februárjában alapította meg a Magyar Heraldikai és Genealogiai társaságot, a melynek haláláig elnöke volt. Az 1885-ik évben házasodott meg, április 18-án nőül vévén Tisza Kálmán miniszterelnök és gróf Degenfeld Ilona leányát, Paulinát. 1886-ban az ág. ev. egyház

egyetemes gyámintézetének lett világi elnöke, 1887-ben pedig a Protestáns Irodalmi Társaság másodelnöke. Ugyanazon évben az Akadémia tiszteleti tagjává választotta, a következő évben pedig a történelmi bizottságnak, három évre rá az igazgatótanácsnak, 1904-ben pedig az irodalomtörténeti bizottságnak is tagja lett.

Báró Vay Miklós halála után, 1895-ben a magyar szent korona örévé választatott (hivatali esküjét 1896 január 20-án tette le), a mely alkalommal valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot is nyert.

Az 1892-ik évben lemondván a főispáni méltóságról, a közélet teréről teljesen visszavonulva, családjának és az irodalomnak élt 1906. május 2-án történt haláláig.

*

«A nemzetet csak látszólag alkotják az élő nemzedékek; valójában tagjai annak az elhaltak is, mert a letűnt nemzedékeknek nagy a befolyásuk az élőkre. Sokakat lelkesített már őseiknek dicső példája kitartó munkára, szorgalomra, nagy tettekre», ez ítélet alapeszméje azon soroknak, a melyekkel a boldogult a Turul első folyamát megnyitotta.

Mélyen átértzett szavak; a történelem komoly tanulmányozásából, a mindennapi tapasztalatból, de különösen az önismeretből leszűrődött igaz ítélet! Az ő munkásságának is ősei példája adott irányt, az lelkesítő szorgalomra, kitartó

munkára. Mert családja nemcsak hősökkel, nemcsak az eperjesi vértörvényszék egyik mártyrjával dicsekedhetik, hanem azzal is, hogy tagjai majd kivétel nélkül a legrégebb időtől kezdve a tudományoknak pártolói és művelői voltak. Ő sem akart tehát a családi hagyományokhoz hűtlen lenni és már zsenge gyermekkorában élt benne a vágy: valami nagyot, valami szépet alkotni.

Szépirodalmi olvasmányai, Arany János iránti lelkes szeretete előbb a szépirodalom felé terelik figyelmét. Már mint kis gimnazista olvasmányairól jegyzeteket, bírálatokat készít, a melyeket egykorú barátai, tréfára mindig hajlandó bátyja utmutatása mellett, íróasztalában kikutatnak és addig boszantják, a míg jegyzeteit tűzbe dobja. De ezt csak a pillanatnyi harag fellobbanásában követi el, a következő pillanatban megbánja heveségét, a megkezdett irányban tovább halad és már 15 éves korában, 1864-ben egy beszély fordításával az Arany János Koszoru-jában nyilvánosan fellép.

Ez volt első és utolsó szépirodalmi dolgozata, mert a mint a budapesti ev. ref. gimnáziumban Gyulai Pál után kiváló historikusunk, Thaly Kálmán lett tanára, lelke felébred a szépirodalom első ábrándjaiból és a történelem tanulmányozására adja magát. Thaly ugyan az irodalomtörténetet adta elő; de magánérintkezésben a történelem tanulmányozására serkentette. Mert csakhamar megkedvelték egymást, úgy, hogy

Thaly többször felkereste őt és az egész életén át tartó benső barátság fejlődött ki közöttük. E hatásnak köszönhető, hogy a fiatal Radvánszky nemcsak megszerette a történelmet, hanem már kora ifjúságától kezdve következetes munkával meg is szerezte azokat az alapismereteket, a melyek nélkül a történelem önálló tanulmányozása el sem képzelhető. Mivel az alsó osztályokban a latin nyelvet elhanyagolta, ez időtől kezdve éveken keresztül hetenként háromszor vett latin nyelv-órákat; Kovács Nándor tanártól, a palæographiában pedig Ráth Károly Győr vármegyei levéltárnok és Nagy Imre curiai bíró ismeretsége és barátsága révén szerzett ismereteket. Sokszor összejött, sokat dolgozott velük,¹ valamint Ipolyi Arnold püspökkel, báró Nyáry Alberttel és később Deák Farkassal.

E kis baráti kör minden tagjának hatása meglátszik irodalmi munkásságán, habár annak iránya, tervei teljesen önállóak és egyéniségéből folynak. Élete céljául tüzi ki a történelem

¹ Nagy Imre fölött tartott emlékbeszédében írja: Magam is azok közé tartozom, kik az oklevelek olvasásának gyakorlatát jórészt tőle sajátítottam el; ebben tehát Nagy Imre volt gyakorló-mesterem. Most is igen kellemesen emlékezem vissza az időkre, midőn 1875-től kezdve egy évtizeden át majdnem minden vasárnap felkeresett a boldog emlékezetű barátom és egy pár óráat oklevelet olvasva töltöttünk el. Négy-öt nagy levéltár érdekesebb vagy nehezebb okleveleinek másolatait olvastuk így össze. (Turul, 1895. 5. l.)

segédtudományai, különösen pedig a diplomatika, sphragistika, heraldika és genealogia művelését. E cél elérésére nagy könyvtárt vásárol össze, levéltári kutatásokat folytat, okleveleket másol és másoltat, pecséteket, czimereket, vizjegyeket gyűjt és korán kialakul lelkében egy néhány nagyobb irodalmi terv, a melyeknek megvalósítására igen következetes, nagy munkásságot fejt ki. E munkásságának bizonyosságai jegyzetein kívül könyvei is, mert nagy könyvtárának minden darabját átolvasta és tervbe vett munkáinak folyószámaival lapszéli jegyzetekkel kísérte. E lapszéli jegyzetekből megállapítható, hogy az adatokat körülbelül 20 nagyobb munkára gyűjtötte egész életén keresztül; de részint kéziratban, részint jegyzetekben maradt irodalmi tervei e számot jóval meghaladják. Ezek közül a legtöbb igen érdekes, hézagpótló munka lett volna annak idején, sőt lenne ma is, ha az általa összegyűjtött anyag feldolgozóra találna.

Egyik érdekes fiatalkori terve, melyet könyveiben, ha jól emlékszem, I. számmal jelölt, a *Magyar nemzetségek története*, a melyre a legújabb időig, Karácsonyi munkájának megjelenéséig gyűjtötte az anyagot. Másik terve volt a *magyar pecséttan kézikönyvé*-nek megírása. E célból átnézte és kiczedulázta az Országos Levéltár, a Magyar Nemzeti Múzeum és több családi levéltár anyagát. Czéduláiból betűrendes *Pecsét-*

mutatót készített, a mely 8—9 kötetet tesz ki, hozzákezdett a kidolgozáshoz; sőt elkészíttette az illusztrációkat is, még pedig oly művészi kivitelben, a milyennel még irodalmunkban nem találkoztunk. E célra külön képzett egy fiatal tehetséges festőművészt, Patakyt. Egy pecsét-rajzot elkészíttetett vele háromszor, sőt négyszer is, mindaddig, a míg kifogásolni valót nem talált rajta. Sok pénzébe került; de gyönyörködött is bennük még évtizedek múlva is, valahányszor e rajzok kezébe kerültek. Nem egyszer büszkén mutogatta nekem: ilyet még külföldön sem tudnak produkálni. És e szép anyag, e szép rajzok íróasztalában maradtak, még pedig azért, mert mielőtt a pecsét-rajzok mind elkészültek volna, művésze egy képével nagyobb díjat nyert, egyszerre hirneves festő lett és többé nem ért rá arra, hogy a lélekölő, talán nem is művészi léleknek való pecsétmásolásokkal töltse idejét. Másokkal kellett tehát kísérleteznie; de hasztalan; második Patakyt nem talált. Épen ez volt a sorsa vizjegy gyűjteményének is.

Már fiatal korában több család oklevéltárát akarta kiadni. Sokat dolgozott e célból Nagy Imrével, Ráth Károlylyal és Kovács Nándorral. El is készült a *Kazai Kakas*, *Bárczay*, *Héderváry*, *Kapy*, *Kaposmérői Mérey* és *Radvánszky-család* külön-külön is több kötetre menő *oklevéltárával*; de mire készen lett, nálunk is elfogadták az újabb oklevél-kiadási elveket és

soha sem volt türelme e nagybecsű, de betűhű másolatokat átjavítani. Csak a Héderváry-család levéltárával tett erre kísérletet, élete utolsó évében, a melyből halála előtt már több ivet imprimálhatott.

Tervbe vette azonkívül a kiválóbb családok történetének megírását, de e terve sem ment túl az anyaggyűjtésen.

Irodalmi működésének ez első korszakából, a mely kizárólag a történelem segédtudományaihoz és az anyaggyűjtéshez kötötte, a következő értekezései, illetve közleményei jelentek meg:

Erdélyi országgyűlési végzések. (Győri történelmi és Régészeti Füzetek IV. k. 52—67. l.)

Haraszi, Bodrog vármegyei község emlékezete. (Történelmi és Régészeti Értesítő V. k.)

Tokaj két magyar köriratu pecsétje 1549 és 1616-ból. (Századok 1867. 425. l.)

Zokoli és a Kisvárdai Zokoly-család. (U. o. 1868. 509. l.)

A Radvánszky-levéltár legrégibb okmányai. (Századok 1875. 46. l.)

Jelentés a bodoki levéltárról. (U. o. 700. l.)

Kortani adalék. (Századok 1870. 539. l.)

Magyar köriratu pecsétek a XIV. és XV. századból. (U. o. 1880.)

László opuliai herczeg, nádor lovaspecséte 1370-ből. (Archaeologiai Értesítő V. k.)

Miskolcz város pecséte 1433-ból. (U. o. XI. k. 55. l.)

Drugeth Fülöp nádor lovaspecsége 1324-ből.
(U. o. 182—186. 1.)

Martell Károly magyar királyi czimmal el-
látott kettős pecsége 1295-ik évből. (U. o. XIII. k.
108. 1.)

Történelmi levelek. (Történelmi Tár 1879.
és 1880.)

Nevezetes okirat I. Mátyás korából. (U. o. 1880.)

Néhány szó olvasóinkhoz. (Turul 1883.)

Nyomtatott házassági jelentés 1676-ból. (U. o.
1889.)

Zemlényi Dávid czimerlevele az 1418-ik év-
ből. U. o. 1892.)

Emlékbeszéd Nagy Imre felett. (U. o. 1895.)

Négy czimeres levél. U. o. 1904.)¹

A czimek felsorolása soknak látszik, de a nagy terveknek és sok munkájának nem megfelelő eredmény. Ennek azonban az az oka, hogy készülő munkáiból mutatványokat, vagy azoknak egy bővebben is kidolgozható, külön is egészlet képező részét nem tartotta helyesnek előre kiadni. Terveit, készülő munkáit féltékenyen őrizte. Úgy azon, mint a lefoglalt anyagon «rajta ült», a mint tréfásan mondani szokta. Ennek aztán az lett a következménye, hogy a közönség e munkásságáról tudomást sem vehetett, mert azok kéziratban maradtak.

¹ Az utóbbi értekezések irodalmi működésének második, sőt harmadik korszakában jelentek meg ugyan, de korábbi adatgyűjtés eredményei.

Hogy léteznek, csak jó ismerősei és munkatársai tudják.

A mi a becses, több kötetre menő és az akkori szokás szerint a lehető leghivebben másolt oklevéltárak kiadásában megakadályozta, nemcsak az oklevél-közlés új módja volt, hanem az a körülmény is, hogy családtörténeti kutatásai közben, a melyeket nemcsak az oklevelekre, hanem minden régi írásra kiterjesztett, a leltárak, hozományjegyzékek, végrendeletek felébresztették figyelmét és szeretetét a nálunk még akkor elhanyagolt művelődéstörténelem iránt. Megfogamzott egy új, szívét teljesen betöltő, munkásságát egészen lekötő terve: a XVI. és XVII. századi magyar társadalmi és családi életnek, egyszóval e korszak művelődés történetének megírása. Nemcsak érdekes adatai, hanem fajszeretete is ösztönözte erre. Ismerni és megismertetni azt a kort, a melynek elégséges emléke maradt reánk arra, hogy egy avatott kéz őseink életét elevenen, életteljesen megrajzolja; ismerni és megismertetni azon kor művelődéstörténetét, a melyet a külföldi, a német hatás még alig érintett, bebizonyítani, hogy a művelődésre való törekvés őseinknek mindig saját-sága volt és finomabb családi és társadalmi életben is megnyilatkozott; eloszlatni azt a nézetet, hogy műveltségünk újabb keletű, a németektől kölcsönzött idegen virág: oly eszme volt ez, a mely nagy vállalkozásának sikere után is egész

életén át lelkesedéssel töltötte el. És e lelkesedést ébren tartotta, fokozta a novellairóból lett, könnyed tollu, művelődéstörténelmünk iránt nagy érdeklődéssel viseltető historikusunk: Deák Farkas, a kihez egyre erősebb, igazi baráti szeretet kötötte.

«Felelevenednek előttem» — írja Deák Farkas fölött tartott emlékbeszédében «első ifjúságom emlékei: a komoly tanulás és később a fáradságot alig ismerő munkásság korszaka. Eleven képben látom magam előtt most is, hogyan lelkesített, hogyan élesztette bennem a tüzet, midőn hajlamom történelmünk tág mezéjének kutatására vezetett.»

Olyan nagy munkát csakis a legnagyobb lelkesedéssel, egy igaz, tárgyszerető, lelkes barát támogatásával lehetett elvégezni, mert hiszen akkor, a mikor teljes elhatározottsággal munkához kezdett, az 1873-ik évben, a Kovachóczy Árpádiájában (1833.) Thurzó Imre lakodalmi rendjéről megjelent közleményt, Kőváry László Erdélyi viseletek és szokások (1860) című munkáját és újabb folyóirataink apró közleményeit kivéve sem nagyobb közlés, sem feldolgozás nem történt, úgy hogy két század egész művelődési anyagát felölelő irodalmi terve teljesen új és úttörő vala. Egyes idevágó monografiák (igy Nyáry Albert: Hyppolit érsek (1874), Fraknói: II. Lajos király udvara (1876), Thallóczy Lajos: I. Apafi Mihály udvartartása (1878),

Demkó Kálmán: Polgári családélet Lőcsén (1882), Csánki Dezső: I. Mátyás udvara (1884) csak akkor jelentek meg, a mikor ő már terve keresztülvitelén fáradozott vagy művének két első kötete már meg is jelent. Így kénytelen volt első sorban a kiadatlan anyagra, levéltári kutatásokra támaszkodni. 53 levéltár anyagát kutatta át és azoknak legbecsesebb művelődéstörténeti vonatkozásu adatait két kötetben kiadta az 1979. évben.¹ Már az adattár elrendezésével is mintegy előre sejteti a feldolgozott rész anyagbeosztását. A két kötetet ugyanis hat részre osztotta a következőképen:

I. kötet. 1. rész: Leltárak és hozományok

1510—1710.

II. kötet. 2. rész: Lakodalmak és keresztelések 1563—1666.

3. rész: Étkezés 1553—1700.

4. rész: Gyógyászat 1488—1682.

5. rész; Végrendeletek 1490—1705.

6. rész: Temetkezés 1545—1711.

Azonban a már itt-ott közölt anyag és történelmi kutfők bevonásával anyaga még teljesebb lett, úgy hogy a feldolgozás tervezetében felölelhette társadalmi és családi életünknek és azok kereteinek minden részletét és a következő főbb szakaszokat állapította meg:

¹ Czime: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Irta br. Radvánszky Béla. II. és III. kötet. Budapest, 1879.

- I. Lakás és butorzat.
- II. Ágynemü, Alvás, Mosdás.
- III. Ruházat (Fehérruha, Lábbeli, Férfiöltözetek, Női öltözetek).
- IV. Hajviselet.
- V. Ékszerek és egyéb arany- és ezüstművek.¹
- VI. Fegyverek.²
- VII. Házasság. Keresztelés. Nevelés.
- VIII. Társadalmi élet. Nyelv. Szokások. Illem.
- IX. Foglalkozás.
- X. Időtöltés. Sport.³
- XI. A szorosabb értelemben vett háztartás.⁴
- XII. Asztaltartás. Étkezés. Ital.⁵
- XIII. Vendéglátás.⁶
- XIV. Fogatok. Lószerszámok.
- XV. Végrendelkezések. Temetkezés.⁷

¹ A később megjelent munkában: Arany- és ezüstművek (Ékszerek. Pohárszékre való edények. Evőeszközök).

² Feldolgozásból kimaradt. Helyette: Házasság, Keresztelés, Nevelés.

³ Később a IX. és X. részt összevonta «Foglalkozás, időtöltés és játék a XVI. és XVII. században» czimen; megjelent a Századokban és különlenyomatban is.

⁴ A feldolgozott részben IX. rész. Háztartás. Udvari személyzet.

⁵ A feldolgozott részben három fejezetre osztotta. X. Asztali edények. XI. Asztali fehérműek. XII. Asztali rendtartás.

⁶ Az előbbi fejezetbe osztotta be.

⁷ A XIV. és XV. rész nem jelent meg.

Az anyag gyűjtésével és kiadással egyidejűleg hozzákezdett a feldolgozáshoz is; de azzal nagyon lassan haladt egyfelől nagy lelkiismeretessége, másfelől pedig az előmunkálatok hiánya és az óriási anyag miatt, a melyen uralkodni, a melyet beosztani és érdekes, folyékony előadásba önteni igen nehéz volt. Legtöbb nehézséget mégis az ismeretlen régi szók adtak. Még akkor nem volt nyelvtörténeti szótárunk, úgy hogy a kitartó munkán, a fáradságos utánkereséseken és önálló kutatásokon, szóval a nagy türelmen és nyelvészeti érzéken kívül nem volt más eszköze, hogy a lépten-nyomon előjövő elavult szók jelentését megfejtse.

E nehézségekből érthető, hogy a feldolgozott rész első fél kötetére a közönségnek majd 2 évig kellett várakoznia.¹ Mert a várakozást jogosulttá tette nemcsak az Adattár értékes anyaga, hanem azon érdekes mutató is, a mely *Lakás és butorzat a XVI. és XVII. században* czimmel az 1879. évben megjelent. És a megjelent félkötet sikere — a mely a közölt tervezetből III fejezetet ölelt fel — a várakozást felülmultha; nemcsak a historikusok kis világa, hanem a történelem iránt érdeklődő olvasóközönség is igen kedvezően, nagy elismeréssel fogadta.

¹ Czime: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, Irta br. Radvánszky Béla. Első kötet első fele. Budapest, 1880.

A munka érdemét tekintve kritikusa jellemzően írja róla: «Pár év előtt egy tehetséges ifju mágnás szép szónoklata közben mondá, hogy a magyar arisztokrata büszke erre, meg amarra . . . Én életem lefolyásában sokszor láttam a büszkeséget, de nem mindig láttam az arisztokratát; midőn azonban a nagy munkát, melyet br. Radvánszky Béla irt, kezembe veszem: látok egy tárgyat, a mire az arisztokrata is csakugyan büszke lehet.»

És e kedvezően fogadott, kiváló munka második részét majdnem az a veszély fenyegette, a mely számtalan kéziratát érte: hogy t. i. nem lát napvilágot. Bár szorgalmasan folytatta a feldolgozást, de irodalmunk kárára nagybátyjának, a kiváló br. Radvánszky Antalnak halála után ő lett Zólyom vármegye főispánja és így méltóságával járó elfoglaltsága sokszor elvonta az irodalmi munkásságtól. Már pedig oly óriási anyagon uralkodni, az életet elevenen feltárni csak az tudja, a ki állandóan tárgyával és tárgyának él. Ő meg kénytelen volt kedves studiumát sokszor hónapokig félbeszakítani; de a mint ideje engedte, ismét visszatért régi tárgyához és folytatta a feldolgozást, időről-időre nyomdába adva a kész kéziratot. Később azonban ha foglalkozott is, a nyomdának egyre ritkábban adott munkát. Történt valami, a mi lehangolta és a további feldolgozástól kedvét elvette: történelmi irodalmunknak az ő irányá-

ban való fejlődése. Ellenmondásnak látszik, de igazság. Mig ő ugyanis munkája második részének kiadásával egyre késett, az adattár nagyszerű anyaga és a megjelent feldolgozott rész felkeltette a figyelmet művelődéstörténelmünk iránt és folyóiratainkban jöttek, mint általában minden korszakalkotó munka után, a hasonló tárgyú közlemények és kiegészítések. Közben megjelent az akkor még nagy lelkesedéssel fogadott Nyelvtörténeti Szótár, a mely minden tökéletlensége mellett is neki hasznos szolgálatokat tehetett volna, a melyben számtalan oly elavult szónak lelhetne volna magyarázatát, megfejtését, a melyek előtte leglelkiismeretesebb munkája, kutatásai daczára is homályosnak, sőt megfejthetlennék tűntek fel. Mig egyfelől irodalmunk fejlődése örömmel töltötte el, másfelől szomoruan gondolt arra, hogy munkája mennyivel tökéletesebb lett volna, ha még várakozik az újabb közlésekre és a Nyelvtörténeti szótárra. Hasztalan, a már imprimált iveket nem lehetett kiegészíteni, tökéletesíteni. Érezte, hogy a mig más elfoglaltsága miatt munkája kiadásával egyre késett, az idő elhagyta; attól tartott, hogy e miatt műve már megjelenésekor elavult lesz, mert szerénységében nem gondolt arra, hogy oly alapvető munka soha el nem avul. Elveszítette kedvét tehát, abbahagyta a további feldolgozást; pedig még csak egy pár iv választotta el a befejezéstől.

De barátai és tisztelői nem nyugodtak ebbe bele. Többen az unalomig érdeklődtek a munka iránt, buzdították befejezésére, a minnek meg is lett eredménye: főispáni méltóságáról történt leköszönése után ismét hozzá kezdett és ha előbbi terve szerint teljesen nem is fejezte be, de kiadta 1896-ban a várva-várt második részt is.¹

A szerény ember aggodalmával bocsátotta utra könyvét; de hogy mily felesleges volt ez aggodalom, azt nem a munka kedvező fogadtatása, hanem az bizonyítja legjobban, hogy annyi idő, történelmi irodalmunk oly örvendetes fellendülése után is, becséből semmit sem veszített, arra a mai napig is mindig mint alapvető, kiváló munkára hivatkoznak, úgy, hogy megmarad az mindaddig, a míg őseink élete iránt az érdeklődés élni fog — hogy bírálója szavával éljek — nemcsak az arisztokratának, hanem történelmi irodalmunknak is egyik büszkesége. A felfogás, a történelmi módszer fog változni, változott is már, követelhetünk több mélységet, az anyagnak másnemű csoportosítását; de az a becsületes, pozitív nagy munka, a mit végzett, az érdekes adatoknak az a bősége, a melylyel olvasóinak figyelmét felkelti és bizalmát egyszerre megnyeri, közvetlen világos, nyugodt elbeszélő, mondhatni mesélő

¹ Czime: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Irta báró Radvánszky Béla. Budapest, Hornyánszky. 1896.

előadása, a felfogás és módszer változásait tud fogja élni.

Alkalomszerűen, adatai kedvéért lett művelődés-történetíró; de az maradt aztán — ha nem is kizárólag — egész életében.

Mig egyfelől egész életén át foglalkoztatta, mondhatni kísértette az a terv, hogy a családélet és háztartásból elmaradt fejezeteket — Fegyverek. Fogatok. Lószerszámok. Végrendelkezések. Temetkezés. — bővebben feldolgozza és a míg kisebb értekezéseket közölt is (a Századokban: Szabadalmak a XVI. és XVII. században; gróf Thurzó Szaniszló lakomái 1603-ban;¹ hasonló irányu a Magyar Könyvszemlében: Bod Péter könyvtárának jegyzéke és az Archeologiai Értesítőben: «Radvánszky György nász pohara 1576-ból»), másfelől egy nagy irodalmi terv megvalósítását tűzte ki legközelebbi feladatául: egy hatalmas művelődés-történelmi adattár kiadását. Azt tartotta ugyanis, hogy sem a Családélet és háztartás anyaga, sem a nyomán megindult közlés nem elégséges művelődéstörténelmünk megírására. E szükségesen akart segíteni, a midőn *Házi történelmünk emlékei* gyűjtő-cím alatt egy nagyobb sorozat kiadására vállalkozott.

Ezt négy osztályra tervezte.

¹ Még a Századokban jelent meg *Lakadalmak és Foglalkozás, időtöltés, játék* a XVI. és XVII. században, de azok a Családélet és háztartásban is megjelentek.

I. osztály. *Udvartartás és számadáskönyvek* (Bethlen Gábor udvartartása, a Rákócziak udvartartása a szatmári békéig, Nádasdy Tamás, Nádasdy Ferencz, Thurzó Szaniszló és György udvartartása).

II. osztály. *Szakácskönyvek.* Körülbelül tiz darab XVII. századbéli kéziratban ránk maradt szakácskönyv és étlapok.

III. osztály. *Leltárak és hozományjegyzékek.*

IV. osztály. *Patika- (orvosságos) és kuzslókönyvek.*

E tervezett kiadásból csak két kötet (Bethlen Gábor udvartartása és Szakácskönyvek jelent meg;¹ az is próbaképen, hogy vajjon a példányok elkelnék-e oly mennyiségben, hogy a további kötetek kiadása nagyobb anyagi áldozat nélkül remélhető lesz. Mert a kiadó Történelmi Társulattal szemben kötelezettséget vállalt a deficit fedezésére nézve. Bár a példányok lassan fogytak, a reményről mégsem tett le, úgy hogy óriási, sok tekintetben még megrostálendő, de köztörténelmi és nyelvtörténeti szempontból igen becses, kiadásra méltó anyagot gyűjtött össze köz- és magánlevéltárainkból különösen az I., III. és IV. osztály részére. Egész életében nem tett le arról

¹ Czime: I. Udvartartás és Számadáskönyvek. Közli báró Radvánszky Béla. Első kötet. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Budapest. 1888. II. Régi magyar szakácskönyvek. Közli báró Radvánszky Béla. Budapest. 1893.

a kedves reményéről, hogy ezen becses anyagot valamikor ki fogja adni, úgy hogy élete végéig e reményben csüggedés nélkül, szorgalmasan gyűjtötte az adatokat.

Mig e nagy, megerőltető, sok időt igénylő terv kivitelén fáradozott, nem feledkezett meg kedves, fiatalkori studiumairól sem. Mint író a művelődéstörténelem terén ért el nagy sikert; de beszéd közben a genealigiáért és heraldikáért való lelkesülését lehetett a legjobban észrevenni. Nem a száraz deductióért lelkesedett, hanem oly családtörténetért, a mely a család életét annak kereteivel együtt, mint a művelődéstörténelem, apró részleteiben hiven tárja fel. A családtörténet iránt való előszeretete egyfelől a művelődéstörténelem iránti szeretetével egyesült, másfelől meg családi öröksége volt.

Több Radvánszky vezetett családtörténeti feljegyzéseket, egyik őse meg: Radvánszky László 1738-ban okleveles alapon meg is írta családjá történetét. Ép így okleveles alapon írta meg a Bárczay-család történetét nagyatyja, Bárczay Ferencz, a ki bizonyára hatással volt rá fiatal korában, sőt kéziratával — a melyet az utóbbi években is nem egyszer átlapozott — később is. Úgy érezte, hogy ha tanulmányai elvonták kedves öröklött tárgyától, tartozása van az iránt. Ezt akarta leróni, a mikor társulatunkat, a Magyar Heraldikai és Genealogiai társaságot megalapította, hogy ez által lássa régi

irodalmi terveinek tökéletes keresztül vitelét; a genealogiáról és heraldikáról alkotott eszményének megvalósítását.

Már a 70-es évek végén megfogamzott e terve. Kezdetben csak mint *pium desiderium* igen félénken. Csak egyesekkel, meghitt barátaival: br. Nyáry Alberttel, Nagy Imrével, Deák Farkassal közölte. Irja is Deák Farkas fölött tartott Emlékbeszédében erre vonatkozólag: «Midőn egyszer egy heraldikai és genealogiai társaság alakításának szükségét megpenditettem előtte, azonnal lelkesedéssel karolta volna fel az ügyet; de az idők nem lévén arra alkalmasak, várnom kellett. Pár év múlva azonban néhány ügybaráttal, közöttük Deák Farkassal szövetségbe, megtettük a kísérletet. A dolog sikerült, a társulat megalakult.»

Megalakult és előre nem is remélt virágzásra jutott boldog emlékezetű elnöksége alatt.

Akkori fáradozásából sok kuriozumot jókedvű gunynyal tudott elbeszélni; hogyan fogadta például mestere, bizalmas barátja Thaly Kálmán és mások is tervét. Az ő személyében, liberálismissában biztak ugyan, de mennyire aggódtak azon, hogy a folyóirat elvesziti tudományos célját és a családi hiuság legyezgetőjévé alacsonyul.

Legmulatságosabb históriája egy kedvelt, ismert nevű historikusunkkal történt, a kit hasztalan kapaczitáltak, mert a demokratia nevében kereken megtagadta a társulatba való

belépését és a folyóirat támogatását. A társulat természetesen megalakult és a Turul megjelent nála nélkül is. Megjelent az első, megjelentek a következő számok, a mi történetirónk pedig ezeket átolvasva, meggyőződött arról, hogy komoly tudományos vállalattal van dolga, megszerette a Turul irányát és mivel nem akart következetlennek látszani, restelte a társulatba belépni, hanem a folyóiratot egy könyvkereskedő utján rendelte meg. De véletlenül rajtakapta ezen Radvánszky és az ő jellemző szeretetreméltóságával reá vette, hogy lépjen be nyíltan a társaságba. Be is lépett, sőt később nem egy dolgozatával kereste fel a Turult.

Elég a társaság tagjainak névjegyzékét és a pénztári kimutatásokat megnéznünk, hogy meggyőződést szerezzünk arról, mily csekély alaptól lett a társulat virágzóvá, mily lassan, de következetesen növekedett kis tőkéje, a mely már képessé teszi arra, hogy a távol jövőre megállapított programját is betöltse és irodalmunkat szép, tartalmas munkákkal ajándékozza meg. E fellendülés pedig boldog emlékezetű elnökünknek és azon kicsiny, de lelkes tábornak köszönhető, a mely szeretettel vette őt körül. A bizalmas, kedves viszonynak sok tanuja él és ő maga is fényt vetett rá, a mikor a Nagy Imre fölött tartott emlékbeszédében ¹ írja: Azóta

¹ Turul 189.

csendes, de munkás életet éltünk; dolgoztunk, mint egy jó egyetértésben élő család. Fájdalmat akkor éreztünk, ha választmányunknak egy-egy munkás tagja vált el tőlünk örökre.

De hiszen nagyon ismert dolgot beszélek el és a mit még a társaság alapításáról, programja, alapszabályai megállapítása és a taggyűjtés körül végzett munkájáról saját elbeszélései alapján elmondhatnék, valószínűleg tagtársaim jó része előtt nem lenne ujság, azért nem is időzöm tovább e tárgynál. Csak még arról emlékezem meg, hogy magánlevelezése között a társaság bölcsőkorából nem egy érdekes levél van és közöttük a legérdekesebbek néhai nagy heraldikusunk, Csergheő Géza levelei, a melyekkel a célból kereste fel, hogy a modern heraldika részére megnyerje és annak a Turulban való uralmát biztosítsa. Ez könnyen is ment, mert a boldogult életében, elveiben, — mint minden izében historikus — konzervatív volt ugyan, de a tudományban az észszerű haladás elől nem zárkózott el soha.

Midőn társulatunk iránt való szeretetét és ügybuzgalmát röviden érintem, felmerülhet bárkiben az a kérdés, hogy folyóiratunkat miért kereste fel oly ritkán dolgozataival; holott kéziratban több oly munkája volt, a melyeket egy kis kiegészítés, egy kis simítás után kiadhatott volna?

Ennek más irányu elfoglaltságában találok

okát. Ő már akkor, a mikor a társulatot megalapította, tisztában volt azzal, hogy művelődéstörténeti tanulmányai sokkal jobban lekötik, semhogy régi terveit megvalósíthassa. Nagy örömeire szolgált azonban, ha látta, hogy a köréje csoportosuló írók régi, nagy terveit vállalva sokkal jobban megvalósítják. Ha nem is volt szorgalmas munkatárs, de ha hozzá fordultak, szívesen szolgált felvilágosítással, szorgalmasan eljár az ülésekre, lelken viselte társulata ügyeit, a mi köztudomásu dolog és ehhez saját tapasztalatomból hozzáfűzhetem, tanuságot tehetek arról, hogy nem volt a Turulnak szorgalmasabb olvasója, mint ő. Nagy örömmel töltötte el, ha egy-egy sikerült, az ő felfogásának megfelelő értekezést olvasott. A mi megtetszett neki, arról szívesen elbeszélgetett, napok múlva is visszatért arra. És a mily örömmel nézte a társaság haladását, épen úgy lehangolta, elszomorította, ha — bár nagy ritkán — a legcsekélyebb dolgot is észrevette, a mi a programtól, a tisztán tudományos módszertől való eltérést jelentette.

Nagyon ragaszkodott ahhoz, a mit «*Egy pár szó olvasóinkhoz*» című megnyitójában hitvallásaképen irt: «*Hirdetni, gyarapítani, terjeszteni akarjuk a kritikailag tisztázott valót.*»

És hogy a tisztázott való annál jobban szembetűnjék, kívánta, hogy a geneologiai táblákon minden iz mellett hiteles évszám legyen,

a biztos alapon nyugvó és a megbizhatatlan forrásból meritett vagy feltételezett nemzedékek más-más betűkkel szedessenek és minden levezetés forrásidézetekkel támogattassék. Sőt még az idézeteket sem tartotta elégségesnek. Azon törte fejét, hogy indítványozni fogja, — ha jól emlékszem indítványozta is — hogy a Turul évenként ne négyszer, hanem legalább hatszor jelenjék meg és a két, terjedelmesebb füzet hozzon fontosabb, tartalmas adattárt. Más szempontból is szükségünk volna arra, mert alig van oly folyóiratunk, a mely forrásokat közöl és az is mily csekély terjedelemmel. A régibb időkre még csak van valamelyes forrás-közleményünk, de az ujkort, különösen a XVI. századot alig ismerjük, úgy hogy lelkiismeretes feldolgozó lépten-nyomon legyőzhetetlen akadályokra bukkan és sokszor tétlenségre kárhoztattatik.

Midőn látta, hogy tervét ily alakban nem viheti keresztül, egy füzetes vállalatra gondolt. Minden füzet egy család történetét hozná annak legfontosabb okleveleivel, illetve regestáival. Ugy vélte, hogy így idővel a nevezetesebb, régi irataikat megőrzött családokról — mert tanulságot csak azokból merithetünk — egy hatalmas gyűjtemény, nagy munka állana elő, a melyet könnyű lenne alphabetikusan rendezni név és tárgymutatóval ellátni. Ő maga mintának fel is dolgozta e célból a Borzássy-család történetét. Azonban az utóbbi évek viszonyai

nem kedveztek ilyen vállalkozásnak, a szép terv nem valósulhatott meg.

Azon is fáradozott, hogy ezt megelőzőleg, vagy ezzel egyidejűleg egy *családtörténeti repertorium* kiadását lehetővé tegye. Ez felölelte volna a legrégebb munkáktól kezdve az újabb folyóiratok, sőt napilapok anyagát is. Hozzá is kezdtünk a kivitelhez. Átnéztük és összeirtuk könyvtára anyagát, ő ki is czédulázott egynehány nagyobb munkát; de ez a munkája sem nyert befejezést.

Volt még egy másik terve is a családtörténet javára. Sokszor tapasztalta kutatásai közben, hogy úgy a magán, mint a közlevéltárak ismeretetésének hiánya a kutatóknak mennyi bajt, mennyi hiábavaló kiadást és időpazarlást okoz. Mindezt el lehetne kerülni és a kutató kedvet fokozni, ha egy alapos *levéltármutatót* bocsátanánk közre. Jól tudta, hogy nagy, nálunk csaknem kivihetetlen kivánság ez, nemcsak a pénz, hanem az ilyen munkákhoz szükséges lelkesedés és munkakedv hiánya miatt is. Arra tehát nem is gondolt, hogy egy ember vállalkozzék e munkára, sőt ha vállalkoznék is, azt megfelelően elkészítse, a tökéletlen munka pedig csak valamivel jobb a semminél. Azért e tervet is apró, az akadémia kiadásában megjelenendő füzetek által vélte elérhető. Úgy gondolta, hogy minden füzet egy levéltár ismertetését tartalmazná. Bevezetése lenne a család, illetve hite-

les hely rövid története, különös tekintettel a levéltár viszontagságaira, történetére, ezt követné a levéltár beosztása, a csomagok anyagának rövid megjelölése, annak feltüntetésével, hogy az illető osztály idő tekintetében mettől-meddig terjed, betűrendes felsorolása azon családoknak, a melyekre bővebben található adat és végezetül az egész levéltárról egy időrendi összefoglalás.

Igen nehéz vállalkozás, de bizton remélte, hogy lesz sikere, ha az ügyet az akadémia felkarolja. E tervének is egy minta bemutatásával akarta megnyerni tudós társait. Hozzá is kezdett és elkészítette a Héderváry, Draskovich, Viczay és Megyeri-család levéltárainak mutatóját az előbb feltüntetett beosztás szerint és készült arra, hogy egy akadémiai ülésen bemutassa.

E tervével különös előszeretettel foglalkozott. Három évvel ezelőtt kezdett hozzá, azon időtájtban, a mikor orvosai tanácsára a frankfurti Norden-féle szanatoriumba kellett mennie. Elindulása előtt becsomagoltatott a Héderváry-levéltárból egy nagy csomó oklevelet, be a régi elenchusokat és Rimai életére gyűjtött anyagát. Sajó-Kazáról indulva, a nagy meleg miatt Pesten töltött néhány napot. Jöveteléről előre értesített és siettem meglátogatni. Munkánál találtam; irás-táskájából előszedte az okleveleket és szorgalmasan készítette a levéltármutatót.

Midőn csodálkozásomat fejeztem ki, hogy még most is dolgozik, azt felelte, hogy csak Frankfurtban fog igazán sokat dolgozni, a hol nem fogja senki zavarni. De e tervében megakadályozta — a mire nem is gondolt — maga a hires professor. Szobájában ugyanis oly kényelmetlen kis asztal volt, hogy nagy iráscsomói és hatalmas termete miatt az irással sehogysem tudott boldogulni. Mindjárt az első napon tehát nagyobb asztalt kívánt, a miről jelentést tettek a professornak, a ki másnap kíváncsian kérdezősködött, hogy mit akar a nagy asztallal? Megmutatta írásait és elmondta, hogy dolgozni akar. Az orvos bámulva csapta össze kezeit. Ujdonság volt előtte, — a mint azt szóval is kifejezte — hogy egy magyar mágnást munkakedve, a fakó régi irások még a szanatoriumban sem hagynak pihenni. De azért nem adott neki íróasztalt, sőt kereken megtiltotta, hogy dolgozzék. «A szanatorium nem arra való!»

Mikor visszaérkezett, egészsége még jobban meg volt rongálva. Folytonos szívverési zavarokról panaszkodott. Hetekig álmatlanul virrasztotta át az éjszakákat, nappal pedig és esténként órákig künn ült a szabadban egy megmozdulás, egy szó nélkül. Hallgatta, hogy szive mily rohamosan ver és várta az őt mindenben jellemző nyugodtsággal, hogy mikor üt utolsót.

De Isten azt a tiszta, nemes, jó szívet meggyógyította és egypár évre megtartotta, úgy,

hogy megérte több régi tervének megvalósulását.

Munkás élete utolsó éveit a már említett családtörténeti terveken és a Héderváry-család oklevéltárának sajtó alá rendezésén kívül régi irodalmunknak szentelte.

Ez irodalmi működésének harmadik korszaka, a mely alatt becses családi és magánlevéltára irodalmi kincseit ismertette meg. Mintha fiatalkori álmai, a szépirodalom iránti lelkesültsége, mely az első, félénk szárnypróbálgatásra készítetvé, visszatért volna, hogy a sokat dolgozott, ítéletében megerősödött komoly férfiú feleljen meg azon várakozásoknak, a melyeket gyermekkori lelkesedéséből, első kísérletéből kifolyólag vele szemben támasztottak.

Említettem, hogy irodalmi működését egy beszély fordításával kezdette, majd a Figyelő 1880. évfolyamában tett közzé egy régi névnapi üdvözlőverset. Tíz év múlva lép vissza e térre. Levéltárának kincsei és ügyszeretete buzdították erre.

Kazai levéltárának rendezgetése közben ugyanis több haszontalanság között ráakadt egy csomagra, a melyben örömmel fedezte fel Rimay János verseit és prózai munkáit és tanítványának, Madách Gáspárnak eredeti kézíratait.

Mindjárt kész volt az elhatározással, hogy azokkal megismerteti a magyar közönséget.

Előbb a Madách Gáspár verseit mutatta be

az Irodalomtörténeti Közleményekben (külön is megjelent 1901-ben)¹ és csakhamar a Rimay terjedelmes irásinak sajtó alá rendezéséhez kezdett, melyet az akadémia örömmel fogadott el kiadásra.

Kipótolta a sajkókazai codexeket a radványi codex anyagával, sőt mivel ezek együttvéve sem őrizték meg teljesen a Rimay munkáit, felvette azon verseket is, a melyek az állítólagos 1604-ik évi kiadástól kezdve állandóan jelentek meg a Balassa énekeivel. A szöveget becses, alapos jegyzetekkel kísérte és a különböző Balassa-Rimay kiadásokat is a helyes szöveg megállapítása végett összevetette. És e munkája körül történt valami, a mi lelkiismeretességét nagyon szépen jellemzi.

Már kéziratának egy része imprimálva, a többi meg kisedve és corrigálva volt, a mikor értesült arról, hogy birtokomban van Balassa és Rimay 1676-ik évi lőcsei kiadásának egyetlen példánya. Szívesen bocsátottam rendelkezésére és ő a már átjavított szöveget ismét összehasonlította az említett kiadással; javított a szövegen és sok jegyzetet toldott be. Az előbbinek természetesen nincs nyoma; de ha valaki jegyzeteit figyelemmel kíséri, képzetet alkothat arról, hogy ezzel mennyi munkája akadt.

¹ Czime: Sztregovai Madách Gáspár versei 1590—1647. Bevezetéssel ellátva kiadja báró Radvánszky Béla. Budapest. 1901.

Természetesen ez késleltette a mű megjelenését, ép úgy késleltette a már említett betegsége; de késleltette azután egy más körülmény is.

Szándéka volt, hogy bevezetésül megírja a Rimay életrajzát. E célból széles alapra fektetett kutatásokat végzett. Gyűlt is az anyag, de egyre: Rimay szüleire, leszármazására nem talált adatot. Mivel pedig Nagy Ivánnak a Magyar Történelmi Társaságban megjelent közleménye alapján nem fogadta el, nem látta bebizonyítotttnak azt a következtetést, hogy atyja Gergely volt, költséget, fáradságot nem kimélve kutatott tovább, kiterjesztve kutatásait azon kis irodalmi kör tagjaira is, mely Rimay köré csoportosult és hová el nem juthatott, levelekben kért fel mindenkit, a kiről csak sejtette, hogy felvilágosítást adhat; de hasztalan.

Kéziratát már rég kinyomták, a bevezetést sürgették, hogy a mű megjelenhessék, de tervéről lemondani, e kérdések megfejtése nélkül Rimay életrajzát kiadni nem akarta. Mivel azonban kutatásai, kérdezősködései közben is folytatta a gyűjtött anyag feldolgozását, a sürgetésekre azal válaszolt, hogy annak bizonyosságául, hogy tárgyával komolyan foglalkozik, az Akadémia I. osztálya és a Történelmi Társulat előtt bemutatott készülő munkájából két, külön is egészét képező részt: *Rimay Fános szerelmes versei*; *Balassa és Rimay barátsága* czimen, melyek a Budapesti Szemlében és külön is megjelentek.

De mikor annyi eredménytelen kutatás után belátta, hogy munkája megjelenését tovább halasztani nem lehet, elhatározta, hogy rövid bevezetés kíséretében fogja kiadni, a Rimay bő életrajzát pedig megírja a Történeti Életrajzok részére, ha a hiányzó adatokat Rimay életére és irodalmi körére valahol kutatásai közben megtalálja.

Előbbi tervét hamarosan keresztül is vitte. Műve rövid bevezetéssel 1904-ben jelent meg;¹ az utóbbi kivitelében azonban megakadályozta halála. Pedig hogy mennyit nyert volna irodalmunk, ha azt a becses anyagot, a melyet a kiváló költő és államférfiu életéről összegyűjtött, teljesen feldolgozza és a hová legjobban illett, a Rimay munkái elé adja, azt a már említett két becses értekezése is sejteti.

Sajnálkoznunk lehet és kell is az életrajz elmaradásán; de nem azért, mintha e miatt megjelent munkája értékéből valamit veszített volna. Nem, mert a rövid bevezetésben hű képét adja Rimay költői nagyságának, érdemeinek, különösen pedig a kortársakra való nagy hatásának, beszámol kéziratairól, elveszett műveiről, úgy hogy mint kiadó kötelességének tökéletesen meg-

¹ Rimay János munkái. A Radvánszky- és sajkócaizai codexek szövege szerint kiadja báró Radvánszky Béla, a M. Tud. Akadémia t. tagja. Budapest. A M. Tud. Akadémia kiadása. 1904.

felelt. Munkájának minden lapja dicséri a pontos, lelkiismeretes, figyelmes kiadót; a kiadott anyag pedig irodalomtörténetünknek mindig nagy kincse marad, mert Rimay munkásságát oly teljességben tárja fel, a minek kiegészítésére aligha hozhatnak valamit a jövő kutatások.

Ugyancsak levéltára kincseinek megismertetése volt a célja, a mikor összeszedte és érdekes életrajzi bevezetéssel kiadta kiváló ösének, Radvánszky Jánosnak verseit, a melyet az Akadémia I. osztályában az 1904-ik év elején mutatott be s kiadott az Irodalomtörténeti közleményekben és az életrajzon bővitve külön is.¹ Az életrajzból egy sok viszontagságon átment nagy szerepkörhöz jutott kiváló ember regényes életét, a versekből pedig emelkedett érzelmi világát ismertük meg.

Élete egyik céljául tűzte ki, hogy családja levéltárának becses darabjait ki fogja adni. E célból első sorban újra rendeztette azt. Az anyagot öt főosztályra osztotta: I. A Radvánszky-családra vonatkozó levelek. II. A rokoncsaládok oklevelei. III. Missilisek. IV. Gazdasági iratok. V. de félbenmaradt osztály: Művelődéstörténeti iratok.

¹ Czime: Radvánszky János versei. (1666—1738.) Bevezetéssel ellátva kiadta báró Radvánszky Béla. Felolvasatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1904. január 4-én tartott ülésén. Budapest, 1905.

Az okleveleket öt, a missiliseket tiz kötetre tervezte. Mindkét rész nyomdafestéket érdemlő anyagát lemásoltatta, azokat összeolvastuk és utóbb az érdekesebb, művelődéstörténeti szempontból különösen becses missilisek két első kötetét, a melyek kiadását reám bizta, revideáltam és sajtókész állapotba hoztam. Kiadása ügyében tárgyalt Hornyánszky Viktorral, a ki tájékoztatása érdekében Előfizetési felhívást bocsátott ki. Azonban az előfizetők oly gyéren jelentkeztek, hogy a mű megjelenése lehetetlen volt. Sokat tárgyaltunk arról, hogy előfizetőkre egyáltalán nem is számítva, mi módon lehetne mindkét részt kiadni. Ő anyagi áldozattól nem riadt vissza; de tiz, illetve tizenöt vaskos kötet nyomdaköltségeinek viselésére egyedül nem vállalkozhatott, mivel pedig a Leveleskönyv és Oklevéltár megjelenését irodalmi jelentősége mellett családi ügynek is tartotta, elhatározta, hogy megadóztatja a család tagjait. Az áldozatkész család szívesen megígérte hozzájárulását, megbeszélték a részleteket is, úgy hogy örömmel értesített, a mikor ez év márcziusában Bécsből hazajövén felkerestem: «Jőjjön csak haza, mindjárt munkába fogom. Kiadjuk végre a leveleskönyvet.» És elmondá megállapodásukat.

De mikorra hazajöttem, sajnos, tervével együtt sirba szállt.

Mintha előre sejtette volna, hogy levéltára-

nak kiadását nem érheti meg, nagyon örvendett, ha néha egy-egy kutató betévedt hozzá és a levéltárból valamit felhasznált. Minket pedig, a kik több ideig tartózkodtunk nála, folyton buzdított, hogy a levéltár azon részeit, a melyek egy érdekes, kerekded egésznek alkotnak és a melyek bármi tekintetben fontossággal bírnak, dolgozzuk föl.

Mikor a levéltár egész anyagát átböngésztük, megbeszélést is tartottunk a fölött, hogy mely tárgyak kínálkoznak feldolgozásra. Ezekről meg egy jegyzéket készítettünk. Így keletkezett egy új, eddig alig ismert vállalata: *Közlemények a báró Radvánszky-család levéltárából* czimen. Nyolcz kötetre tervezte, még pedig az I—III. kötetet irodalomtörténeti, IV—VIII. történeti értekezések, illetve emlékek részére.

Álljon az érdekes tervezet úgy, a mint azt a boldogult egy füzetbe sajátkezüleg bevezette.

I. Kötet. Irodalomtörténeti emlékek.

1. Balassa Bálint versei. (A Radvánszky-codex szövege betűhiven.) Dr. Dézsi Lajostól.

2. Rimay János versei. (A radványi és sajkó-kazai kodekszek szövege betűhiven.) Br. Radvánszky Bélától.

3. Madách Gáspár versei. Radvánszky. (Ezt később kihagyta a sorozatból.)

4. Radvánszky János versei. Radvánszky.

II. Kötet. Irodalomtörténeti emlékek.

1. A radványi verseskönyvek. Baros Gyulától.
2. A radványi kéziratok latin versei. Baros.

III. Kötet. Irodalomtörténeti emlékek.

1. Mankóczy historiája. Dr. Dézsi.
2. Benczur József levelei. Dr. Szentpétery Imre.
3. Radvánszky László olaszországi tanulmányutja. Kiss István.
4. Egy magyar protestáns dráma töredéke. Dr. Dézsi.
5. Radvánszky László könyvtára (czimjegyzéssel). Radvánszky.
6. A radványi drámaprogrammok és egylevelés nyomtatványok. Dr. Dézsi.
7. Bessenyei Sándor szerelme. Baros.
8. A tudományos élet Radványban. Dr. Szentpétery.
9. Radvánszky János könyvtára. Dr. Dézsi.

IV. Kötet. Történelmi emlékek.

1. Mátyás király ismeretlen levelei. Dr. Dézsi.
3. A radványi formulás könyv. Dr. Závodszy Levente.
3. Máriássy János 1644. lengyelországi követsége. Kiss.

4. Máriássy János értesítései az 1647. évi pozsonyi országgyűlésről. Kiss.

5. Radvánszky IV. György és az eperjesi vértörvényszék. Kiss.

6. Radvánszky Kata lakodalma 1697. Radvánszky.

7. Radvánszky Anna lakodalma. Radvánszky.

8. Gróf Forgách Ferencz lefoglalt ingóságai. Radvánszky.

V. Kötet. Történelmi emlékek.

1. Radvánszky János tiz éves küzdelme az eperjesi vértörvényszék után. Kiss.

2. Radvánszky János úriszéke előtt folyt pörökről. Radvánszky.

3. Radvánszky János a kuruczvilág kezdetén. Radvánszky.

4. II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása. Kiss.

5. Radvánszky János és a greiffswaldi egyetem magyar tanulói. Kiss.

6. Radvánszky János mint gazda. Radvánszky.

VI. Kötet. Történelmi emlékek.

1. Radvánszky György eljegyzése báró Petróczy Erzsébettel. Kiss.

2. Radvánszky György házassági pöre. Kiss.

3. Radvánszky György és az 1728. országgyűlés. Kiss.

VII. Kötet. Történelmi emlékek.

1. Radvánszky László életrajza. Kiss.
2. Magyarok Mária Terézia prágai koronázásán. Kiss.
3. Radvánszky László Családtörténete. Kiss.
4. Radvánszky László és az 1744. országgyűlés. Radvánszky.

VIII. Kötet. Történelmi emlékek.

1. Radvánszky János és az egyházügyek. ?
2. Külföldön tanuló ifjak levelei a Radvánszkyakhoz. Závodszy.
3. A protestans nevelés története a XVII. és XVIII. században. Kiss.

Ime az érdekes tervezet, a melynek bizonyára nem egy darabját ismerik már tagtársaink, mert egy részük folyóiratainkból vett különlenyomat, más része azonban önállóan jelent meg, vagy a feldolgozás közben félbenmaradt. Forgalomba azonban a már kész, négy vaskos kötetet kitevő füzetek nem jöttek. Az volt ugyanis terve, hogy azokat megőrzi addig, a míg az egész tervezet vagy legalább is legnagyobb része készen lesz, bevezetéssel ellátja és úgy küldi meg nagyobb köz- és magánkönyvtárainknak, 30—30 példányt pedig megőrzi a jövő számára könyvtárában.

Könyvtárában, a melyet annyira szeretett, a

hol leghivebb barátait, könyveit és kéziratait őrizte. Ezzel varázsolta sajkócazi magányát nagy várossá, a hol az unalmat sohse ismerte.

A könyveket már gyermekkorában kezdette gyűjteni, még pedig oly szenvedélylyel, hogy gimnazista korában tullépte évdiját és egy könyvkereskedőnél kisebb adósságot csinált. Nehéz szivvel, szégyenkezve vallotta be szeretett édes anyjának, aki nevelési szempontból megróttá ugyan, de örömmel fizette ki adósságát és azután külön mindig adott pénzt neki könyvekre, hogy zsebpénzét ne költse arra. Könyvtárában majd minden, fiatal korában vásárolt, vagy becsesebb, ritka darabnak volt valami története, a mit nagyon érdekesen tudott elbeszélni. Ilyenkor a hallgató előtt megelevenült a mult; régi irodalmi viszonyaink, azokkal az érdekes apróságokkal, kulissza mögötti titkokcskákkal, a melyeket könyvekben hasztalan keresünk és a melyek mégis nélkülözhetetlenek akkori viszonyaink ismeretéhez. Ma még többen élnek, a kik előtt ezeknek leírása nem volna ujság; de soruk egyre ritkul, a fiatal nemzedéknek pedig fogalma sem lesz arról a nehéz munkáról, arról a sok küzdelemtől, a mely irodalmunk mai virágzásához vezetett.

Ő átélte, fogékony szive gyermekes lelkesedésével kétszeresen átélte azt a korszakot, a mikor magyar könyv megjelenése még mindig esemény volt; mint gyermek, szorongva várta például a Horváth Mihály genfi kiadását, a mely

biblia-táblákba csomagolva érkezett Ráthhoz és mindjárt megérkezése után az elsők között vásárolta meg.

A hatvanas években vásárolt könyveire sajátkezüleg ráírta nevét, a beszerzés évét, némelyikre árát is, később azonban a praktikusabb bélyegzőt használta. Mikor könyvei nagyon felszaporodtak, sajkókazai kastélya bal szárnyához saját tervei szerint izléses könyvtárt építtetett és azt költséget nem kimélve nagy kényelemmel és fényesen, de praktikusán is, rendezte be. Becses kézi könyvtárt rendezett be ezen kívül pesti lakásán is. Kazai könyvtárában töltötte legtöbb idejét, de ott is érezte magát a legjobban, igazán otthonosan.

Könyvtára csinos, fényes berendezéséből az első pillanatban bárki amatőrre következtetett volna; de a következő pillanatban megakadt a vizsgáló tekintet valamin, a mi a munkás emberre, a tudósra vallott: a rendetlenségen. A hatalmas íróasztalok mindig telve voltak szerte-szét heverő könyvekkel, régi írásokkal, iratcsomókkal és ép úgy megterhelve az íróasztal mellett lévő forgópólcz az épen szükséges könyvekkel, úgy hogy nagy terhe miatt néha forgatni sem lehetett. De legszebben vallott a tudósra az, a mit szakember is csak figyelmes vizsgálat után vehetett észre és a mi a gazdára oly jellemző: e könyvtárban, mely az utóbbi évben 14 ezer kötetre szaporodott, meg van minden szükséges

könyv és semmi felesleges. Különösen a magyar történelemre és irodalomtörténetre ideális magánkönyvtár, de egy szaktól sem hiányoznak a fontosabb, alapvető munkák és ritkaságok.

Ha nála voltam, majd az egész napot könyvtárában töltöttük; válogattuk a kiadásra méltó írásokat, másolatokat hasonlítottunk össze, közbe-közbe meg jóízű beszélgetés mellett pihentettük szemünket és kifáradt figyelmünket. Itt beszélgettük meg «mesterségünk» apróságait, itt mondta el rendesen irodalmi és más terveit is. Mert az elmondott, véghezvitt, vagy a teljesülés stádiumában félbenmaradt tervein kívül minden szépért és jóért, de különösen történelmi irodalmunkért lelkesülő szelleme nagyon sok, csak a messzi jövőben teljesülhető tervet szőtt, a melyeket szépen kiszinezett, a melyekről nagy lelkesedéssel beszélt, a melyeknek megvalósítása érdekében mindjárt kész volt a legnagyobb munkára, a legnagyobb áldozatra. A nagy lelkesedés után, mely a való rideg kereteiből oly könnyen kiragadta, következett a megvalósítás átgondolása és a visszahatás. Ilyen alkalommal és ha régi feldolgozásra, simításra vagy csak kiadásra váró kéziratokra tekintett, sokszor felsóhajtott: Miért nem vagyok fiatalabb, miért nem munkabíróbb? — «De hát», tette hozzá néha, tréfásan elhizottságára célozva, «az ember munkaereje térfogatának növekedése arányában fogy.»

Ilyen alkalmat használtam arra, hogy kimé-

letesen kifejezzem azt a véleményemet, hogy az új tervek akadályozzák legjobban a régiek keresztülvitelét; de a legtöbbször az történt, hogy a lelkesedés engem is magával ragadott.

Híszten oly tiszta lelkesedéssel, oly szivből tudott beszélni. Lelkesedése, tárgyszeretete serkentette, ragadta munkára még akkor is, a mikor előbb említett tréfás fizikai törvénye szerint az íróasztal mellett ülni, dolgozni terhére esett, nagy megerőltetésébe került; de viszont az, és az abból származó újabb, meg újabb, néha a szertelenségbe csapó, tervei akadályozták meg abban, hogy a mihez hozzákezdett, azt be is fejezze. Ha valami tervére az anyagot összegyűjtötte, tudványa ki volt elégítve, megszűnt azon tárgy, vagy kérdés iránt való, addig fokozott érdeklődése és azt lefoglalta egy újabb tárgy. Innen van, hogy ha összegyűjtött anyagát és feldolgozott munkáit összehasonlítjuk, inkább tűnik fel anyaggyűjtőnek, mint feldolgozó historikusnak.

De nem csak a könyvtárban, hanem ebéd és vacsora utáni összejöveteleink alkalmával, a «pipázóban» is első sorban tudós volt. Bár utazásai, érdekes megfigyelései és tapasztalatai sokszor kerültek szőnyegre, de első beszéd tárgyunkat, ha voltak, az irodalmi újdonságok képezték.

Nagyon sokat és nagy figyelemmel olvasott. Ha folyóiratok jöttek, új könyv jelent meg, élénk érdeklődéssel, sőt mohón olvasta át. Ke-

zében mindig az irón és még utóbbi éveiben is jegyezte a lapszélre tervbe vett munkái folyószámaikat. Ha ezt láttam, sokszor eszembe jutott az 50-es és 60-as évek lelkesedése.

A mi olvasás közben megtetszett neki, vagy a mivel nem értet egyet, azt megjegyezte és megmutatta, vagy felolvasta. Néha eldisputáltunk fölötte, máskor meg a könyvtárba terelődött a kérdés és utána néztünk minden lehető módon, hogy kinek van igazsága?

Nem egy munka érdekelte annyira, hogy a késő éjjeli órákig olvasta és reggel, mikor köszöntöttem, elmondta észrevételeit addig is, a míg az egészet elolvassa átadta nekem, hogy én is elolvassam. Mert át kellett nekem is olvasnom, hogy annál biztosabb alapon folyhasson az eszmecsere.

Néha bámulva láttam, hogy mily unalmas, nem is olvasásra szánt munkákat olvasott érdeklődéssel! Nem egy munka volt, a melyiket kétszer is átolvasott; így Karácsony János nagy művét, a Magyar nemzetségek történetét, mert hiszen az fiatalkori tervének megvalósítását hozta. Össze is hasonlította jegyzeteivel, kritizálta adatait, módszerét; de ha talált is kifogásolni valót, egészben meg volt elégedve vele és nagyra becsülte. Jele ennek az is, hogy az egész munkát kiczédulázta, hogy tisztán láthassa, mely családok minő nemzetségből származnak, mert azt a névmutató nem tünteti fel elég világosan. Kü-

lönben is szüksége volt erre a tervezett család-történeti repertorium részére.

Barátságos, bizalmas beszélgetés, bíráló megjegyzések és disputálás közben tűnt fel igazán az ő felfogása, módszere a legtisztábban.

Nem látta szívesen a philosophiát a historiában. A philosophus előzetesen megállapított felfogással dolgozik, subiectivitással ront a multba és észre sem veszi, hogy akaratán kívül hamisít; meghamisítja, ha nem is az anyagot, de annak czélzatos kiválogatásával igazsága bebizonyítása végett a történelmi igazságot, a mult szellemét, a levegőt. Ezért nem ad Családéletének és más művelődéstörténeti értekezéseinek mélyebb, társadalomtudományi, philosophiai alapot. Mint positivista, ezzel szemben nagy súlyt fektet az adatokra, azoknak pontos idézésére, az észszerű kritikára; de azért az u. n. modern kritika tulkapásai valósággal elkeserítették. «Megrontják históriánkat, megrontják a köztudatot» mondá nem egyszer. «Az igazság nevében lerombolnak mindent, a mi a mostani gondolkozás előtt csodálatos, önzésük előtt hihetetlennek látszik. Kigunyolják, lerombolják, a mi szép, a mi eszményi és helyébe hypothesiseket építenek, a mi lelküknek, korunk gondolkozásának megfelel. Így alig marad történetünkben valami, a miért lelkesedni, a mit az ifjuság előtt például felhozni lehet.»

Fiai tankönyvéből látta, hogy a haladás kor-

szakában a tankönyvirók is a kor színvonalán akarván állani, átveszik ezeket, sőt a feltevéseket is — mindig a mai felfogás szerint — készpénz gyanánt fogadják, igazságként hirdetik. Ez még jobban elkészerítette.

«Követelik, — ugymond — hogy ne az egyező, vagy plane egyetlen egykoru, vagy közel egykoru adatot, hanem a mai képzelet világát fogadjuk el. És sokan elfogadják, mert megfelel a mai gondolkozásnak és nincs benne ellenmondás, a mi pedig mindig volt, van és lesz a való életben.»

Épen úgy boszantotta az is, hogy bevett szokássá vált a külföldi adatoknak elfogadása, istenítése a hazaival szemben. Példákat hozott fel, régi és új adatokkal, — nemcsak ujságközleményekkel, hanem komoly, alaposnak hirdetett német munkákkal — bizonyította, hogy a külföldiek értesülése mily megbízhatatlan a nyilvánosság és tudás mai korszakában is.

Anonymust is, mint egy méltatlanul meghurczolt embert, a szájalom és szeretet érzetével vette körül. Érdekesen illusztrálja azt a következő apróság.

Nagyon szerette volna, ha valamelyik fia a történelemmel komolyan foglalkozik, ha terveit örökségképen átveszi és megvalósítja. Megkért, hogy vezessem be őket a történetírás műhelyébe. Örvendetes munka volt; igaz, nagy lelkesedéssel kezdettem hozzá. Nagyobb fiával, Kálmánnal

eljutottunk annyira, hogy már eredetiben olvastuk a magyar történelem forrásait. Épen Anonymust vettük elő, a mikor belépett a könyvtárba. Hozzánk jött, belepillantott a könyvbe és örvendetes meglepetéssel kiáltott fel: «Hát a becsületes, jó öreg Anonymust olvassátok, kedves fiam?» — aztán leült és maga kezdett róla előadást tartani.

Hányszor tartott nekem is előadást nemcsak erről, hanem más kérdésekről is. És ezeknek a vége rendszeren intés, sőt kérés volt: «Fiatalság, maguké a jövő, kezükben jövő történelmi irodalmunk sorsa; vezérelje tollukat az igazság és nemzetünk szeretete, becsüljék meg, bánjanak szeretettel, kegyelettel azzal, a mi keveset régi irodalmunkból a sors számunkra megőrzött.»

A vitás székely kérdésben is megmaradt a régi krónikás, vagy mondjuk Szabó Károly-féle véleményen. Éles gunynyal tudta ostromozni, hogy azok is, a kik Anonymus jámbor etimológiáit pellengérré állítják, mily játékot űztek és űznek a székely szó eredetével és jelentésével. E játék pedig egyik fő érvük volt.

Arra, hogy a székely szó *ör* értelemben fordul elő, ő maga is több adatot talált; de úgy magyarázta, hogy a székelyeket mint vitéz embereket több helyen alkalmazták öröknek és így az örökön rajta maradt a székely név. Épen egy oly alkalommal, a mikor egyik Rákóczi birtok

inventariumában a székely szót őr értelemben találta, elmondott nekem egy anekdotát, a mely apósával, Tisza Kálmánnal történt. Tudjuk, hogy a régi világban az alföldön a vidéki kereskedést az egyre ritkuló görögök bonyolították le. Azonban nem volt minden faluban kereskedő, úgy hogy ugyancsak nagy becse volt a görögöknek. Történt pedig Tisza Kálmán egyik birtokán, hogy meghalt a görög; kereskedő nélkül maradt a falu. Gondoskodtak is csakhamar a falu bölcsei utódról, hogy a kereskedelem áldásait sokáig ne nélkülözzék. Érte mentek, kocsira rakták minden czókmókjával és vitték. Tisza Kálmán találkozott az érdekes menettel, megállította kocsiját és kedves szokása szerint megkérdezte őket: Mi jóban járnak kegyelmetek? «Hát kérem alásan, felelte az egyik, görögöt fogadtunk a meghalt helyébe»; azonban a kocsi tetején nem görög, hanem azon fajbeli férfiú ült, a mely a görögöktől átvette és fellendítette kereskedelmünket.

Más példát is hozott fel arra, hogy a foglalkozás valamely népfaj által való állandóbb kiszajátítása folytán a népfaj nevét veszi fel. Ma a nép nyelvén kereskedő, kocsmáros = zsidó, Erdélyben minden kovács és minden muzsikusz cigány és a mi még furcsább (saját tapasztalatomból fűzöm hozzá): a székely ember előtt minden lutheránusz szász.

Barátságos beszélgetés közben igen sokat

tanultam tőle; de azért korántsem folyt társalgásunk mindig a történelem és az irodalom körül. Sokkal tanultabb, tapasztaltabb és szélesebb látókörű ember volt, semhogy egy tárgy kielégítette volna. Foglalkozott a természettudományokkal, orvostudománnyal, nyelvészettel, mint jogvégzett ember értett a jogtugományokhoz, elméletileg és gyakorlatilag a politikához és elméleti alapon a gazdaság egyes ágaihoz, különösen a borászathoz, erdészethez és állattenyésztéshez.

A fizika gyermekkori kedves studiuma, némi tekintetben családi örökség, mert egyik nagybátyja nagyon szép fizikai szertárt rendezett be. Már gyermekkorában is felfedezéseken, találmányokon törte fejét és férfi korában nem egy praktikus találmánya volt; a mi pedig az orvostudományt illeti, orvosprofessoroktól hallottam, hogy bámulva beszéltek arról, mi módon szerezhették annyi ismeretet? Nekem is többször volt alkalmam orvosi ismereteit bámulni; ha patikakönyveket olvastunk össze, a betegségek leghomályosabb leírásából is rögtön készen volt a modern diagnózissal, citálta a mai receptet annak bizonyosságára, hogy a régi, rendszerint nagyon sok szerből összetett receptben a ma használt gyógyszer is többször előfordul.

Bámulatos nagy szótár volt fejében a növények és ásványok régi magyar, latin és mai modern tudományos elnevezéseiből. Ezek köny-

nyed megszerzésében nagy segítségére volt kitűnő nyelvérzéke.

A nyelvészet iránt különben is érdeklődött, bár annak tulkapásait, különösen azt a valamit, a mi ma hangpengetés néven ismeretes, nem jó szemmel nézte. Sokszor mondogatta, hogy a nyelvészet szubjektív tudomány; a hangtörvényekkel mindenki izlése, céljai szerint játszhatik, mert a magánhangzók semmit, a mássalhangzók meg édes keveset számitanak. Beszélgetés közben malitiosusan tudta idézni a példákat, hogy ugyanazon szót hány nyelvből származtatják a különböző irány képviselői — ugyanazon módszerrel!

Nagy kedvvel foglalkozott azonban a nyelvtörténettel és szerencsés is volt e téren. Tehetsége és nagy gyakorlata volt a leghomályosabb avult szavak származásának és jelentésének megállapítására. Természetes, hogy tehetség és gyakorlat — mindkettő — sokszor cserbenhagyta. És, természetes, cserbenhagyták szótáraink is. Ilyenkor aztán felírta az illető szót egy papírszeletre és kitette íróasztalára, hogy mindig szeme előtt legyen, mindig emlékeztesse. Sokszor megtörtént, hogy egy szerencsés ötlet, vagy világosabb vonatkozású adat eredményre, megfejtésre vezette, a mit aztán nagy örömmel írt be szótárába. Minden ilyen szót egy elveszett, de megtalált kincsnek tartott és nagy örömmel töltötte el, ha látta, hogy iróink a

régi, avult szókat használják, újra divatba hozzák. «Ez a legszebb, a legjogosultabb nyelvújítás».

Mindig átnézte, sőt átolvasta a megjelenő nyelvészeti munkák és folyóiratok érdekesebb cikkeit és különösen nagy lelkesedéssel fogadta az egészséges alapon megindult Magyar Nyelvet. Szily Kálmánnal többször beszélt és váltott levelet nyelvészeti kérdésekben és örömetst fáradozott a Magyar Nyelv által felvetett kérdések megfejtésén. Így ő adta magyarázatát, még pedig igen szellemes magyarázatát a «verő malacz» kifejezésnek, a melyen hivatásos nyelvészek megakadtak. A jogtudományokban való jártaságára meg a sok közül egy nagyon jellemző példát hozhatok fel. Történt, hogy sajókazai kőszénbányája után, a melyért a bányaadót bérlelője megfizette, rá is adót vetettek ki. Ő ezt minden alkalommal megfeleltette, úgy hogy a végén az összeg jó pár tizezer forint summára rugott. Az ügy a közigazgatási bíróság elé került, ő személyesen védekezett és egy több ivből álló felterjesztést is a törvények alapján saját maga szerkesztett. Nem volt szüksége ügyvédre, pedig nagy összeg koczkáztatásáról volt szó, de hát szerinte egy historikusnak mindenhez kell érteni!

Nagy tudása, fényes állásai és neve daczára is igen egyszerű, szerény ember volt. A zajtalan, feltűnés nélkül való, munkás életet szerette.

Az u. n. nyilvános élet, az ünnepélyek rossz hatással voltak rá: különösen nem szerette pedig, ha őt ünnepezték. De ezt főispánsága alatt és később mint az ág. ev. egyház egyetemes gyámintézetének elnöke, nem kerülhette el. Többször kérte a gyűlések rendezőit, hogy az ünnepélyes fogadásokat, beszédeket hagyják ki a programból; de természetesen hasztalanul. Jött végre egy mentő ötlete.

Mikor a gyámintézet X. városban tartotta gyűlését, úgy intézte a dolgot, hogy szokása ellenére korábban érkezett meg, mint a hogy várták. Feltűnés nélkül szerencsésen eljutott egy szállóba és a gazdának lelkére kötötte, hogy megérkezését senkinek el ne árulja, azután meg mint a ki dolgát a legjobban végezte, nagy meglepéssel kezdett a magával vitt irásokkal foglalkozni.

Megérkezett a fogadás pillanata és őt, a ki addig nyugodtan dolgozott, elfogta az ártatlan káröröm és kíváncsiság. Óvatosan ki-kinézett az ablakon. Künn pedig áradt a tömeg, köztük a gyűlés tagjai, az állomás felé fogadására. Megéljeneztek a vonatot, az ünnepi szónok pózba vágta magát, de az ünnepezt nem jelentkezett. Nagy volt a csalódás és elszomorodás; de egy elkésett alak, a ki a kíváncsiak elvonulása után több időre kitekintő Radvánszkyt az ablakon át felismerte, felvilágosította és elvezette a gyülekezetet a szálló elé.

Hasztalan volt már akkor a visszavonulás; csak végig kellett élveznie a lelkes ovációt, a lelkes szónoklatot és felelnie is kellett rá.

Jó izüen beszélte el nekem a kedves történetet és tréfás resignációval fejezte be: «Hasztalan, sorsát senki sem kerülheti el».

A zajtalan, csendes, munkás élet iránt való szeretetéből lehet magyarázni, hogy a politikában — bár arra nevével, vagyonánál, családi összeköttetéseinél és fényes állásainál fogva nagy alkalma volt — aktív szerepet alig játszott. Az ő egyenes, nyílt jellemével nem is fért össze a politika.

Képviselő korában tartott ugyan egy pár beszédet, ismerem is a kamatláb leszállítása érdekében mondott, beható történelmi tanulmányokon alapuló, szépen kidolgozott beszédét; de épen tőle tudom, hogy kiváló szónok nem volt. Egy közbeszólás elég volt arra, hogy sodrából kihozza és beszédét félbehagyja. Évekkel későbbi visszaemlékezései, elbeszélései alkalmával is meglátszott rajta, mennyire boszantotta, hogy alapos tanulmányokon nyugvó, jól átgondolt beszédének hatását közbeszólásokkal akarták tönkretenni.

Megjelenése megnyerő, hangja rokonszenves volt, úgy hogy előre átgondolt, vagy betanult beszédeit a közönség szívesen hallgatta. Tartalmas, feltűnést keltő nagyobb politikai beszédet mondott például akkor, a mikor a Zólyom vár-

megyei főispáni széket elfoglalta¹ az 1884. évben pedig a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-lakomáján tartott nagyhatású, tetszéssel fogadott emlékbeszédet.²

Tudós társai, barátai fölött tartott emlékbeszédei [Nagy Imre fölött Turul 1895; Deák Farkas fölött 1897 (Emlékbeszédek a M. Tud. Akadémia tagjai fölött VIII. k. 9. sz.). Gróf Andrassy Manó fölött 1901. (U. o. X. k. 12. sz.)] nem annyira a forma tökélyével, a stilus remekségével és a jellemek művészi kidomborításával, mint inkább az illetők munkásságának, tudományos életünk veszteségének ecsetelésével és az igazi baráti szeretet, az érzelem meleg, egyszerű hangjával hatottak.

Főispánsága után visszavonult és távol tartotta magát a politikai élettől; de azért barátságos beszélgetés közben szeretett politizálni.

Deák Ferencznek volt tanítványa és következetesen, mindvégig igaz meggyőződésből a szabadelvűpártnak híve. Egyike azon párt legtiszteletre méltóbb tagjainak. Mily nagyra becsülte a szabadelvűséget, arról a gróf Andrassy Manó fölött tartott emlékbeszédében tett nyilvános tanubizonyságot.

¹ Több napilapban. Igy Hon. 1882. 219., 220. szám.

² Emlékbeszéd gróf Széchenyi István fölött a nemzeti casino lakomáján 1884 febr. 10. (Ismertetve több napilapban. Teljes szöveggel megjelent: Magyar Szalon 1891. és a Nemzeti Casino 1901. évi Évkönyvében.)

Ha magunk voltunk, sokszor elvitatkoztunk politikai helyzetünkről, mert ha szóba jött, be kellett vallanom, hogy én más nézetem vagyok. De ő azt nagyon természetesen tartotta, hogy a fiatalabb nemzedék, a mely nem ismeri a viszonyokat *fennt* és nem élte át a Bach-korszak keserveit, nem érzi és nem érti meg, hogy miért kell tünnünk és óvatosabbnak lennünk. Példákat beszélt el a Bach-korszakból, hogy mily szörnyű volt a megtorlás. És ezek voltak első gyermekkori benyomásai! Ezeknek ismétlődésétől tartott. Erőszakkal, rohamosan — úgy vélte — keveset, majd semmit sem vihetünk keresztül; elveszítjük a bizalmat, akadályokat fognak gördíteni lassu fejlődésünk elé is; szóval alig nyerhetünk valamit és mindent elveszithetünk.

Ezért hajolt mindig a mérsékeltekhez, ezért szavazott a főrendiházban mindig azokkal; ez volt igaz, rendithetetlen meggyőződése annak a tudósnak, a ki rajongott a kuruczkorért és a ki kívülről tudta kurucz ősapjának, Radvánszky Jánosnak egyik gyönyörű, erőteljes levelét, a melyet azon panaszszal kezd, hogy kétszáz éve immár, a mióta Isten büntetésből reánk tette országunk veszedelmére a német nemzet igáját, stb.

És míg a tudományokban bátran lehet univerzális embernek tartani, az élet apróságai, praktikus dolgok iránt is fogékonysággal bírt. Sokféle kézműves mesterséghez értett; egy-

némelyiket rendszeresen tanulta is. Így tanulta fiatal korában az asztalosságot, a lakatosságot, sürgőldött egy pár hónapig a konyhában is a szakácsművészet megtanulása érdekében és mindezekhez nemcsak értett, hanem volt is valami találománya mindenikben.

Könyvtárának boltozatát ő tervezte egész új alapon, oly praktikusán, hogy a boltozat beomlása még tűz esetén is lehetetlen. Ép így ő komponált könyvtárszekrényeire praktikus zár szerkezetet, a melyre utóbbi időben egy pesti lakatos szabadalmat akart kérni. Így tervezett kevés eleven erővel nagy nyomást kifejtő új rendszerű borsajtót, borerjesztő házat és boros pinczét akarván vájatni, a boltozat méreteit, a szükséges téglanyagot ő számította ki.

A gazdaság ágai között a szőlőmivelés, erdészet, dohánytermelés és lótenyésztés érdekelte. Az előbbiben országszerte szaktekintélynek tartották, úgy hogy egy alkalommal a földmivelésügyi minster fel is kérte a nagyobb szőlőtelepek megvizsgálására és a szükséges javítások érdekében előterjesztés tételre, a mit szívesen teljesített is. Rendszeresen olvasta a magyar és francia borászati lapokat és munkákat. Új szőlők telepítésére ő maga is nagy összegeket áldozott és azok körül igen nagy körültekintéssel járt el. Nagy szerencséje azonban nem volt hozzá, a minék nem mulasztás vagy valami tévedése, hanem az állandóan kedvezőtlen időjárás

volt az oka, mert az általa ültetett szőlőket ahhoz értő emberek is mintatelepeknek tartották. De ha ráfizetett is, megvolt az az erkölcsi sikere, hogy egyik vörös borát a francia bordói borok mellé helyezték minőség tekintetében.

A legjobb fajtájú magyar dohányokat termelte. Különös szeretettel emlegette a magyar muskotály dohányt és sokat fáradozott annak érdekében, hogy e fajt külön dolgozzák fel és hozzák forgalomba. Ő maga előírta gyártásának módját, a mely szerint tettek is kísérletet. A kísérlet fényesen sikerült; de gyártása aránylag oly nagy költségbe került, hogy javaslatát nem fogadták el. Emlékként őrizte azt a néhány csomag dohányt, a melyet akkor gyártottak; csak legjobb óráiban kínálkozott vele, ő meg soha sem szitt belőle. Pedig nagyon dicsérte, és beszélte, hogy valamikor mily nagy élvezettel csibukozott e fajta dohányt; de a dohánytermelési tilalom behozatala óta csak havanna szivarokat füstölt. A törvény életbelépése után kész cigarettáit és felvágott dohányát félretette, azután soha nem érintette, mert nála törvénytisztelőbb embert képzelni sem lehetett.

A mi a lótenyésztést illeti, az általános szokásnak megfelelően az angol fajt tenyésztette, bár az arabsot, sőt magyar fajt is kitartóbbnak tartotta s hogy csakugyan az, történelmi példakkal igazolta. Panaszkodott is, hogy szarvasmarhában, juhban, sőt kutyában is kivesz a

magyar fajta, pedig a földrajzi viszonyainknak megfelelően fejlődött, edzett és így a legkitartóbb, legerősebb és betegségekkel szemben legellenállóbb fajták a hazaiak.

Fiatal korában szerette a sportokat. Annak idejében híres jó lovas és egész életében kitűnő vadász volt. Nagy őz- és szarvasagancs gyűjteménye bizonyítja ezt; de különben külföldön is mint elsőrendű, kitűnő czéllövő volt ismeretes; így a karlsbadi lövő-versenyeken megtörtént, hogy az összes első díjakat ő nyerte el. A talált célpontokat meg is őrizte.

Mint sportember a Vadász és Versenylapokat többször kereste fel apró cikkeivel álnév alatt.

De mindazonáltal jó gazdának még sem lehetett tartani. Következétesen szigorú, mindent észreévő, mindent számonkérő jó gazda nem tudott lenni. Különben is a mily kedvvel beszélgetett egyes gazdasági elméleti kérdésekről, a gyakorlati gazdálkodás apróságai, kellemetlenségei épen annyira untatták. Fiatal korában még csak szétnézett a gazdaság körül, inkább a lovaglás kedvéért; de később azt se tette, de nem is tehette, annyira elnehezedett. Csak a szőlő, csak az erdő volt az, a melyet utóbbi éveiben is mindig szívesen felkeresett és munkálatait hosszasán, órákig elnézegette.

Tisztjei gazdálkodhattak tehát úgy, a mint akartak és sokszor vissza is éltek nem törődöm-

ségével; de különösen véghetetlen jóságával. Mert a képzeletet is felülmuló jó ember volt. Másról rosszat feltenni, a bűnöst, különösen a családos embert, büntetni, attól jó szive mindig visszatartotta. E tulajdonságát pedig ismerte utolsó bérese is; birtokain ennek következtében a lopás nagyon elharapózott. Alig lehetett úgy sétálni birtokán, hogy valamit az ember észre ne vegyen, a mi nem volt rendjén. Néha kikocsiztunk; figyelmét felhívtam egy s más dologra. Elszomorodott; erkölcsi érzékét láthatólag sértette a dolog, de aztán nyugodtan legyintett kezével: «Hadd éljen a szegény is!» Volt eset, hogy az utóbbi rossz termés idején kiszámította, hogy egy szegényebb ember családjával együtt bármennyit dolgozik is, nem élhet meg. Annyira ment aztán az elnézésben, hogy egy alkalommal egy szegény embert, a ki az ő birtokán akvirált tüzfát, utbaigazított, hogy véletlenül a csőszszel, a kivel nem sokkal előbb beszélünk, ne találkozzék. Az igaz, el is látta erkölcsi prédikációval, de alig hiszem, hogy az használt volna.

A szegény emberek nyomora és minden emberi szenvedés mélyen meghatotta. Mennyire szerette volna, ha ő minden szenvedést, minden sebet meggyógyíthatott volna. De a mi csak hatalmában volt, mindent megtett a szegények érdekében. Kapuja mindig nyitva állt előttük, kastélya előtt a koldusok és vándorok valóságos

bucsujárást rendeztek és senki sem távozott segély, meghallgatás nélkül.

Apró pénzt ritkán tett zsebre. Íróasztalán volt két fatányér egy a réz, egy a nikkel pénz részére; rendszeren abba gyűjtötte össze váltópénzét a koldusok számára és abból adtak az inasok minden koldusnak külön felhatalmazás nélkül, belátásuk szerint. Voltak azonban rendes kéregetői, a kiknek véletlenül megismerte szomorú sorsát és ezeknek nagyobb összeg járt. Így voltak «forintos és koronás» koldusok. Egyiknek, a kinek sorsa jobban meghiúsította, kastélyától nem messzi kunyhót is építtetett és időnként meghatározott nagyobb összeget adott. A «sánta koldus» még másünnen is szorgalmasan gyűjtögette a krajczárokat és oly takarékosan bánt velük, hogy nem sokára felcsapott tőkepénzesnek. Tőkéjét a faluban és környékén kiadogatta jó kamatra. A bárónak besugták ezt, de ő azért ezután is megadta az ígért summát, valahányszor koldusa jelentkezett. És a sánta koldus nem is volt háládatlan; halála után kunyhójában végrendeletet találtak, a melyben örökösévé a jó bárót tette, a ki aztán a hálás ragaszkodástól meghatottan adta az elég tekintélyes summát a szegény-alapra.

Természetes, hogy az, a ki ismeretlen szegény nyomorultakhoz is oly jó tudott lenni, kedves, szeretetreméltó volt ismerősei, barátai iránt. Ez utóbbiak megválasztásában nem volt a

társadalmi állás, a rang irányadó. Távol volt tőle a főuri gőg és a főuri leereszkedésnek az a neme, a mely oly sértőleg tud hatni. Egyszerű, szeretetreméltóan természetes tudott lenni mindenkivel szemben. Különös rokonszenvvel, szeretettel viseltetett az írók, első sorban pedig a történészek iránt. Ha valaki «czéhbeli» volt — ez vala kedvencz szólása — az már elegendő volt arra, hogy megkülönböztetett szivességgel bánjon vele. Tagtársaink közül a legtöbben tanui lehettek ennek és különösen tanui voltak azok, a kik már akkor ismerték, a mikor állandóan Pesten tartózkodott, úgy hogy minden nap felkereshette valamelyik tudományos intézetünket és a mikor még divatosak voltak a Történelmi Társulat vándorgyűlései, a melyekben rendszeren részt vett és részleteire oly szeretettel emlékezett vissza, hogy felelevenítésére nem is oly régen indítványt tett. Munkásságában is nyoma maradt ezeknek, mert jelentést irt a radványi levéltár egy részéről és a bodoki levéltárról (Századok 1875.).

Tudományos társulatokba, a hol a «czéhbeli»-kel érintkezhetett, örömmel lépett be; gyűléseikre, hacsak ideje engedte, később is felutazott, úgy hogy ritkán hiányzott társulatunk, a Magyar Történelmi Társulat, az Akadémia I. osztályának, a történelmi és irodalomtörténeti bizottságnak gyűléseiről és az igazgatótanács üléseiről. Érdemeiért és lelkes ügyszeretetéért

választotta a Tört. Társulat már 1874-ben, az Országos Régészeti Társulat 1879-ben igazgató választmányi taggá, a Protestáns Irodalmi Társaság pedig másodelnökévé. Akadémiai tagságáról már emlékeztem, a melyhez még megjegyzem, hogy az 1904. évben az irodalomtörténeti bizottság Jókai Mór halála után a drámabíráló bizottság elnökévé választotta.

Fényes állásainál és politikai szereplésénél fogva a kormányoknak is sok ideig bizalmi férfia volt, a ki a vezetőket többször figyelmeztette irodalmunk érdekeire, sokszor és hathatósan fáradozott abban, hogy a tudományos intézetek, társulatok és vállalatok megfelelő állami segélyben részesüljenek. Erről azonban nagyon kevesen tudnak, bővebben beszélni sem illik róla, úgy, hogy ebbeli érdemei csakhamar feledésbe mennek; de egyszerűségének emléke megmarad azon terjedelmes javaslatban, a melyet 1881-ben, mint az országgyűlési bizottság jegyzője, a M. N. Múzeum ügyeinek megvizsgálásáról irt (Magyar Könyvszemle 1881.). Legutóbb mint az Országos Levéltár új épületének és berendezésének tárgyalására kiküldött bizottság elnöke buzgólkodott. Nagy örömmel töltötte el, hogy ama fontos intézetünk külsőleg is európai színvonalra emelkedik, bár az utóbbi időben nem nagyon bizott benne. Mennyit tehetett volna, ha a politikai állapotok nem változnak! Sokat is panaszkodott miatta. Hiszen ő azt már úgy kiszinezte és oly

szépen berendezte lelkében. Külsőleg is impozáns, monumentalis szép épület, tágas, világos termekkel, modern dolgozószobákkal, nagyobb tisztikarral, lehetőleg a pesti oldalon és még mennyi részlet, a melyeknek átgondolásával az első ülésre Pestre utazott.

Sajnos, nem érte meg e kedves reménye teljesülését és még hány reményt, hány szeretettel ápoltt tervet vitt sirba!?

Elragadta a halál tőlünk akkor, a mikor még lelke oly fiatal volt, a mikor még oly rajongóan tudott lelkesedni, a mikor még oly fáradhatatlanul tudott dolgozni.

Sokat, nagyon sokat vesztettünk vele és a veszteség mértékét azok érzik a legjobban, azok fogják fel teljes mértékben, a kik őt közelebről, otthonában ismerhették meg, a kik szeretetét, bizalmát megnyerhették.

Azon kevesek közé tartozott ő, a kik annál több becsülést, annál több szeretetet érdemelnek, minél több ideig, minél alaposabban ismerjük őket. Szerénysége miatt nem tárta a világ elé melegen érző, jó lelkének kincseit; szellemének alkotásait, tudományos működését is csak fogyatékosan ismerhetni meg kiadott munkáiból.

Én, a kinek osztályrészüln jutott az a szerencse, hogy szeretetét, bizalmát megnyerve, nemes lelkét, terveit megismerhetém, kötelességet teljesítek, a midőn úgy állítom az ismeretlenek

és a jövő elé, a mint bámulni és szeretni ismer-
tem. Mégis aggodalommal fejezem be soraimat:
vajjon nem vétettem-e áldott emléke ellen, a
mikor szélesebb körben úgy mutatom be, a mint
őt csak kisebb, meghitt, mondhatni családi kör
ismerhette?

DEBRECENI EGYETEM KÖNYVTÁR

Lelt.

10.921-1955